

Сариева Г.А.

ДААНЫШМАН ОЙЧУЛ ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН
БИЛИМ ТУУРАЛУУ ОЙЛОРУ

Сариева Г.А.

МЫСЛИ О ЗНАНИИ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ
ДЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

G.A. Sarieva

THOUGHTS ABOUT THE KNOWLEDGE OF A GREAT
THINKER ZHUSUP BALASAGYN

УДК: 485: 4.361/18

Орто кылымда өзүнүн «Куттуу билим» дастанын жаратып, тарыхта Баласагындык Жусуп деген ат менен белгилүү бабабыз акын, мамлекеттик ишмер, орошон ойчул гана эмес улуу аалым, агартуучу да болгон. Анын чыгармасы менен таанышып жатып ойчул аалымдын ар тараптуу билимдүү энциклопедист – окумуштуу экендигине ынанабыз. Макалада Күн Чыгыш Ренессансынын өкүлү ойчул Жусуптун мурасы жана андагы адеп-ахлактык баалуулуктар, анын ролу, бүгүнкү күн менен үндөштүгү талданат. Мындан он кылым мурда эле аалым көрөгөчтүк кылып, илим-билимдин маанисин, турмуштагы ордун баса белгилеп, мусулмандык маданиятка жаныдан аралашып баштаган өз элинин уулдарын билим алууга үндөгөн. Автордун орто кылымда эле түрк салтынан бир кадам алга ишилтеп, илим-билимдин баалуулугун даназалышы анын өз доорунун чыгаан инсаны экендигин көрсөтүп турат.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын, хасс-хажиб, билим, илим, тил, патриотизм, мыйзам.

Автор знаменитой поэмы «Благодатное знание», известный по имени Жусуп из Баласагына в средние века был известен не только как поэт, государственный деятель и философ, но и как великий ученый и просветитель. Ознакомившись с его работой, мы убедимся, что он разносторонний ученый-энциклопедист. В статье анализируется наследие представителя Восточного Ренессанса, мыслителя Жусупа и отраженные в ней нравственные ценности, ее роль и созвучие с современностью. Более десяти веков назад автор, подчеркивая важность науки и знания в жизни призвал молодое поколение своего народа получить образование.

Ключевые слова: Жусуп, хасс-хаджиб, знание, наука, язык, патриотизм, законность.

The author of the famous poem «Blessed knowledge», known by the name of Zhusup from Balasagyn in the middle ages was known not only as a poet, statesman and philosopher, but also as a great scientist and educator. After reviewing his work, we will see that he is a versatile scientist-encyclopedist. The article analyzes the heritage of the representative of the Eastern Renaissance, the thinker Zhusup and the moral values reflected in it, its role and consonance with modernity. More than ten centuries ago, the author, emphasizing the importance of science and knowledge in life, urged the younger generation of his people to get an education.

Key words: Zhusup, Hass-hajib, knowledge, science, language, patriotism, legality.

Айткым келди о акылман, сөз жайын

Окуу, билим пайдасынан баштайын [1, 287-б.].

Чыгыш адабиятынын орто кылымдагы берметтеринин бири болгон «Куттуу билим» дастанынын автору, орошон ойчул, улуу аалым Жусуп Баласагындын бул саптары бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуу десек жанылышпайбыз. Анткени, маалыматтык доордо билим жана илимдин баркы артып, аны өздөштүрүү менен турмушта колдонууга кызыгуу күчөгөн мезгил. Даанышман бабабыздын окуу, билим тууралуу ойлору учур талабы менен үндөшүп турат.

Орто кылымдарда ислам дининин оң таасири менен Чыгышта илим-билим, маданият дүркүрөп өнүккөн. Бул мезгил илимий адабияттарда «Чыгыш Ренессансынын» доору деген ат менен белгилүү. Окумуштуу А.И. Нарынбаевдин пикири боюнча «Чыгыш Ренессансынын» негизги манызы маданияттын, коомдук-философиялык ойлоонун өнүгүшүндөгү гуманисттик багыт, илимдин таасири менен дүйнөнү рационалдуу таанып-билүү [6, 11-б.] болуп саналат.

Араб өлкөлөрүнүн коомдук турмушунда орто кылымдарда ислам дини үстөмдүк кылгандыгына карабастан, ал региондогу илимий билимдердин өнүгүшүнө тоскоолдук кыла алган эмес. Буга Орто Азия чөлкөмүнөн чыккан окумуштуу, ойчулдар Фараби, Хорезми, Беруни, Ибн Синанын өлбөс-өчпөс көп кырдуу эмгектери күбө. Аталган аалымдардын чыгармалары Ала-Тоо аймагында да кенири таралып, араб тилинде окуп жана жаза билген жердештерибиз Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгарини тарбиялап чыккан.

Улуу аалым, даанышман ойчул Жусуп Караханийлер мамлекетинин саясий жана маданий мааниге ээ Баласагын шаарында дүйнөгө келген. Ошол доордогу белгилүү жана атактуу адамдын уулу Жусуп өз тегине жана мезгилине ылайык билим алып, тарых, математика, астрономия, медицина, география жана башка илимдер менен тааныштыгы бар болгон [5, 517-б.]. Ар тараптуу билимге ээ, турмуштук тажрыйбасы мол бабабыз Кашгар шаарына келип, ал жерде он сегиз ай ичинде улуу дастан «Куттуу билимди» бүткөргөн жана аны «Чыгыштын падышасы Тамгач Буура каракаган Абу Али Хасанга» тартуулаган [2,

46-б.]. Улуу каган акынга алкыш иретинде «хасс хаджиб» [1, 62-б.] наамын берип, кызматка алган. Ал доордо хасс хаджиб өлкө ичиндеги турмушка көз салып, элчилерди кабыл алып, кедей-кембагалдардын арыз мунун угуп, аларды мамлекет башчысына билдирип турган. Улуу хаджибдик наам билимдүү, адеп ахлагы таза инсандарга гана берилген. Автор ал кызмат ээсинин белгилерин төмөндөгүчө мүнөздөгөн:

Өзүндү кармай билип, ишке так бол
Сылык болуп, ар дайым сөзгө сак бол.
Кулагы сак, болсунчу билими кең

Төп келсин кылган иши сөзү менен [1, 248-2481-бб.]

«Куттуу билим» түрк элдери мусулман маданиятына аралашкандан кийин официалдуу, башкача айтканда араб тилинде эмес, а түрк элдеринин эне тилинде жазылган энциклопедиялык чыгарма. Анда түрк элдеринин салт-санаасы, ырым-жөрөлгөлөрү, макал-лакаптары кеңири пайдаланылган. Дастанды өз доорунун адеп ахлак кодекси деп да аташат.

Даанышман акындын дастанын окуп жатып, биз анын орто кылымдык илимдин алптары Фараби, Берунинин эмгектери, алардын дүйнө таанымы менен тааныш болгондугуна ынанабыз. Өзбек окумуштуусу И.М. Мунинов белгилегендей Жусуп антикалык белгилүү философ Аристотелдин трактаттары менен да тааныш болсо керек [4, 383-б.].

Чыгармада ойчул өзүнүн дүйнөгө, коомго көз карашын баяндап, адамдын жүрүм-туруму, жашоодогу илим-билимдин маанисине токтолгон. Анын оюнча адам турмушунун манызын түбөлүктүү баалуулуктар болгон билим, адилет сөз жана ак иш түзөт. Бул үчөөнүн ичинен ойчул билимге өзгөчө баары жасайт:

Улуудук – акыл эстин натыйжасы,
А билим – улуу иштин дарбазасы.
Билген – билим, акылдуу – акыл курап,

Билимдүү ойдогусун кабыл кылат [1, 154-155-бб.]

Автор адамга билим төрөлгөндө эле берилбестен, күндөлүк турмушта тажрыйбанын натыйжасында калыптанаарын айткан. Ал түрк традициясынан бир кадам алга шилтеп, билим алууга үндөгөн. Билимди карангыда жол көрсөтүүчү маяк, адеп ахлакты жакшыртуучу каражат деп түшүндүргөн:

Илим менен кырсык кемтик түзөлөт,
Билим менен эл кыйыры бүтөлөт [1, 221-б.].

Баласагындын кулуну Жусуп коом мүчөлөрүнүн билим денгээлин көтөрүү менен адеп ахлагын жакшыртууга болот деп ишенген. Илим-билимдүү инсандын жан дүйнөсү таза, ал өзүн-өзү тарбиялоо менен башкаларга үлгү болоорун дастан аркылуу туюнтат. Анын пикиринче, «билим-бул адеп-ахлак», ал адамдын жан дүйнөсүн байытып, кут алып келет. Чыгарманы автордун «Куттуу билим» деп аташы да кокустук эмес.

«Куттуу билимде» баяндалган идеалдуу өлкөнүн гүлдөп өнүгүшү, андагы эл башы, ага кызмат кылган адамдардын акыл-эси, билими жана кулк мүнөзүнөн көз каранды. Эгер мамлекеттин ар бир атуулу билимдүү болуп, турмушта колдоно билсе жыргал турмуш орнойт деген ойдон улам аалым башкаруучуга өз тегерегине билимдүү адамдарды топтоого кеңеш берген. Илимдүү адамдардын көрөгөч даанышмандыгын белгилеп, аларга урмат менен мамиле кылууну, кеп кеңештерин мамлекетти башкарууда пайдаланууну сунуш кылат:

Бардык ишин шашпай иштеп ойлонуп
Эл башкарат илим-билим колдонуп.

Кылыч менен элди жөнгө саласын

Билим менен жарык жолду табасын [1, 255-268 бб.]

Ал эми билимсиз адамдарга ишенбөөчүлүк менен карап, аларды маданиятсыз, түркөй адамдар деп билет:

Билимсизди өтө эле жакын кылба
Жакындатсан жаман иш кылат анда
Билимсизден ар дайым болгун ыраак
Кулк мүнөзү алардын начарыраак [1, 6532-б.].

Бабабыз билим каткан казынага тең, аны өздөштүрдүм, жетет дебестен дайыма өркүндөтүп туруу зарылдыгын айтат. Билимди учу-кыйыры чексиз деңиздей түшүнүп, көп тармактуулугун белгилейт. Ошондон улам ойчул чыгармада арифметика, геометрия, астрономия, медицина, юриспруденция, педагогика, философия жана башка илимдерге конул бөлүп, алардын адам турмушундагы маанисине токтолот. Мисалы, математика жөнүндө:

Билгин келсе үйрөнгүн, татаал эсеп,
Билим жолу так эсеп жерден өтөт.
Жакшы билгин катмардын эрежесин,
Санактан тамыр чыгар, билип өзүн.
Билип ал азыр дагы, келечекте
Багынган акыл-оюн бүт эсепке [1, 4378-4384-бб.] деп жазган.

Ал эми геометрия тууралуу болсо:
Аянттын өлчөмдөрүн так чыгаргын [1, 6532- б.].

Өз доорундагы табигый илимдердин жетишкендиктерине таянып, автор дүйнөнү Кудай жараткан деп айтуу менен ал өз мыйзамы менен өнүгөт деген тыянакка келген:

Тегеренме асманды жасап койду
Түбөлүк тынымы жок айлампалуу
Баарынын эн үстүндө Сатурн ал
Эки жыл сегиз айлык мөөнөтү бар [1, 126, 131-бб.]

Дастанда Жусуп асман планеталарын санап, алардын айлануу мөөнөтүн көрсөтөт. Жылдыздар дүйнөсүн изилдеп, Зодиактын он эки белгисинин жайгашышын сүрөттөйт. Алардын орду төмөндөгүчө деп белгилейт:

Кой жылдыздар үркөр менен катар келет
Эгиздер Чаян менен жакын жүрөт
Артында Арстан, Буудай, Тараза бар
Жаа менен Чаян жылдыз кошуналар
Андан сон Теке, Балык, Конок келет...

Жерге, сууга, отко, желге-үчтөн тийди... [1, 139-143-бб.].

Бул жылдыздар жыл мезгилине жараша жайгашат, алардын орун которуштуруусу жаратылыш мыйзамдарына ылайык ишке ашат жана асман телолору жердин айланасында тегеренет деген ойду айткан.

Ойчул мамлекетти башкаруу, элдин турмушу сыяктуу маселелерге да көңүл бөлгөн. Анын зан закон өкүм сүргөн жерде бейпил турмуш орноору, мыйзамга баш ийип жашоо керек деген ой-толгоосу бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуу. Мамлекет башчысына мыйзам чегинде элди башкаруу сунушун айтып, минтип жазат:

Адилет бол, зулумдукту тебеле,

Топук кылып, караны акка теңебе [1, 1451-б.].

Мекенди сүйүү, аны коргоо маселесин автор дастандагы каармандардын өз туулган жерине сүйүүсү, анын табиятына суктануусу аркылуу баяндайт. Ал эми өз элинин чыныгы атуулу болгон Жусуп киндик каны тамган Ата Журтун аздектеп жан дилинен сүйүп, чыгармада туулган жеринин кооздугун, байлыгын көркөм тил менен баяндап жаш муунду өз Мекенин сүйүүгө үндөгөн.

Гүлдөр жайнап дүйнө көркүн ашырды

Асман, жер, тоо жамынышты жашылды [1, 6532-б.].

Автор чыгармада түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин каада-салт нарк насилин кеңири пайдаланган.

Түрктөрдө бир макал бар, түбөлүктүү

Айтууга мына ошону кезек келди

“Кеп көркү-тил, ойдун көркү-сөз болот” [1, 271-272-бб.] - деп жазгандай, адамдын ажатын ачкан, ойлонуп сүйлөгөн орундуу, омоктуу сөз пенденин адамгерчилик аброюн көтөрүп, атак-данкын арттырат. Ал эми ойлонбой айтылган орунсуз сөз же майдалап сүйлөгөн тантык сөз адамды жакшылыкка алып келбейт, азапка гана кириптер кылат:

Тил адамды бакыт, данкка жеткирет,

Тил адамды шорго салат, өлтүрөт [1, 163-б.].

Жогоруда келтирилген автордун ой толгоолору жана дастандын мазмуну Жусуптун өз доорунун энциклопедист окумуштуусу болгонуна күбө. Ал илим-билим инсандын калыптанышынын негизги каражаты деп баса белгилеп, материалдык жардылык эмес, руханий жардылык адамдын жан дүйнөсүн жакырлантып, турмуштагы жаман көрүнүштөрдү пайда кылаарын эскерет. Илим-билим гана жакшы сапаттарды жаратып, жашоодогу максаттарды ишке ашырууга көмөктөш болоорун туюнтат.

Бардык иштин башында илим жолу

Билимсиздин максатка жетпейт колу.

Билимдин маанисин бил, айтканын ук

Акыл ал, ар балээден кутулуп чык [1, 4389-б.].

Адабияттар:

1. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. - Ф., 1988.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. / Сочинение. - Т.2. - Ч.1. - М., 1963.
3. История Киргизской ССР. - Ф., 1984.
4. Муминов И.М. Материалы по истории общественно-философской мысли в Узбекистане. - Ташкент, 1976. - С. 383.
5. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского “Благодатное знание”. - Москва, 1983. - 517-б.
6. Нарынбаев А.И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. - Бишкек, 1994.
7. Эралиев Закирбек. Жусуп Баласагын. - Бишкек, 2000.

Рецензент: д.ф.м.н., профессор Тайиров М.М.